

הולדת הלוחם

זאב צחור

אניטה שפירא, חרב היונה, עם עובד, תל-אביב 1992

אחד הנושאים שבהם עלה בידי התנועה הציונית להגשים את הרעיון המהפכני הגלום בה הוא יצירת 'יהודי חדש'. היהודי החדש, או בכינויו העממי 'הצבר', זכה לתשומת לב רבה בספרות העברית. היא נתנה בו סימני היכר וסימנה את הקוד ההתנהגותי האופייני לו. דמות הצבר, שהוזרמה מן הספרות לתודעה החברתית והתרבותית של ישראל, הוטעמה היטב, והיא אחד מביטויי הייחוד של החברה הישראלית.

הטרנספורמציה שעברה דמות היהודי הגלותי, השחוח והנכנע, לצבר העברי, רחב הכתפיים, העשוי ללא חת, זכתה לימים לדיון מחקרי, אולם עיקר המחקר נערך במסגרת דיסציפלינות שעניינן חקר התרבות, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה. המחקר ההיסטורי, למרות האינטנסיביות שלו ופוריותו הרבה בחקר תולדות היישוב, דילג משום מה על נושא מרתק זה.

ספרה של אניטה שפירא, חרב היונה, הוא ניסיון מקיף ראשון לבחון את הטרנספורמציה הזאת באמצעות כלי המחקר של ההיסטוריון. למרות שמדובר בפריצת דרך במחקר, הספר איננו מסתפק בדיון עקרוני או בהארת אחד השלבים בתהליך, כמקובל במחקר ראשוני. הוא מבקש לתת הסבר כולל ומקיף של הסוגיה כולה, לאורך כל התהליך שבו עוצבה דמותו של היהודי החדש.

הנושא המרכזי, המוביל את מהלך הטרנספורמציה, הוא היחס של התנועה הציונית, ובמיוחד היישוב, אל השימוש בכוח אל מול ההתנגדות הערבית לקיומו של היישוב כישות לאומית. לפנינו תיאור מקיף של התפתחות העמדות הציוניות ביחס לשימוש בכוח, למן העמידה מול הפרעות ברוסיה, בשלהי המאה שעברה, ועד ההיערכות למלחמת העצמאות. אמות המידה שבהן נבחן הנושא אינן מתחום ההיסטוריה הצבאית אלא מתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית (אגב, בין המשבצות הלבנות במחקר ההיסטורי שלנו בולטות המשבצות הלבנות בהיסטוריה הצבאית. השאלה מדוע תחום כלי-כך משמעותי בתולדות היישוב והמדינה איננו תופס את מקומו הראוי במחקר מבטאת כמה מבעיות היסוד של המחקר ההיסטורי בארץ).

לצורך ההתמודדות הכוללת והמקיפה כלי-כך פיתחה פרופ' שפירא מעין תיאוריה, שבאמצעותה היא בוחנת את שלבי התפתחות היחס אל הכוח. במרכז התיאוריה מופיע אתוס לאומי, המורכב ממערכי נפש, זיכרון, סטריאוטיפים, קוד מוסרי, סמלים, העדפות והתנהגות. תהליך התפתחותו של האתוס, על השינויים החלים בו, הוא התהליך שבאמצעותו נבחן מעמדו של הכוח בתודעה הלאומית המתעצבת.

השינוי המפליג בין יחס 'האבות המייסדים' אל הכוח לבין יחס בניהם 'הצברים' אליו בא לידי ביטוי בשינוי האתוס. דור ההורים, שנפגש עם ההתנגדות הערבית האלימה, פיתח את מה שהמחברת מכנה 'אתוס דפנסיבי'. בהיותם חניכי המורשת היהודית,

שהתייחסה בבוז ל'שרירים', הם העדיפו את הצודק על פני החוק. מעבר לבעיה המוסרית, הנובעת ממורשה של התנגדות לתוקפנות לסוגיה, היה גם צד פרקטי: בהיותם מודעים לחולשתם כמיעוט קטן בסביבה עוינת, היה על ראשוני המתיישבים הציונים לבנות מודל שנועד לאפשר את המשך המעשה היוצר שלהם בארץ, תוך התכחשות לקיומו של קונפליקט או הצנעתו ככל שניתן. הם חששו במיוחד מהמשמעות ארוכת הטווח של החיים בצל החרב, של הגשמת הציונות במחיר של מלחמה שלעולם לא יהיה לה קץ. האתוס הדפנסיבי שהם עיצבו התמקד, על כן, בקונסטרוקטיביזם. ההקרבה היא בהתיישבות ובבניין, לא בצבא ובשדה הקרב. ההתמודדות מול הערבים אכן מחייבת לעתים לקחת נשק ביד ולהגן על הבית, אבל זהו אילוץ חולף, שולי למאמץ העיקרי המחייב להתמקד בעבודה ולא במלחמה.

דור הבנים התייחס לנושא הכוח באופן שונה לחלוטין. לאתוס שהוא פיתח קוראת המחברת 'אתוס אופנסיבי'. הצבר הצעיר היה משוחרר מהסטריאוטיפים המיובאים של הוריו. ההיכרות המעמיקה יותר עם הארץ ונופיה, התעצמות היישוב, התגברות הביטחון העצמי וכמובן התפתחות הקונפליקט לכדי מאבק לאומי, ששוב לא ניתן היה להצניע אותו, שינו את האתוס. הצעיר הארץ-ישראלי טיפח בגאווה מעמד סמי-מקצועי של לוחם. הוא העניק יוקרה ועדיפות לערכים חדשים: אומץ-לב, גבורה, נשק, ולא נרתע מהמשמעות המוסרית של שפיכות דמים.

השינוי באתוס לא היה דרמטי. מלכתחילה שני מרכיביו לא היו חד-משמעיים. היו בתוכם גוונים אידיאולוגיים שונים. כך, למשל, ביטא ברדיצ'בסקי, עוד בשלהי המאה ה-19, סולם ערכי המתאים למיתוס האופנסיבי, ואילו דב סדן מתגעגע, סמוך להקמת הפלמ"ח, לאמות המידה שרווחו ביישוב בתקופת הדומיננטיות של האתוס הדפנסיבי. באופן פרדוקסלי ההתנגדות לאתוס הדפנסיבי יצרה מכנה משותף בין הרוויזיוניסטים מימין ובין ברית-שלום מהצד הנגדי. זרמים אלו חזרו וערטלו את מחלצות הכיסוי של הקונפליקט, הבליטו את משמעותו הלאומית ארוכת הטווח והציעו פתרונות טוטאליים – הפעם, כמובן, מנוגדים. ממשיכיהם האידיאולוגיים של שני הזרמים עתידים להתנגד אחר-כך גם לאתוס האופנסיבי.

הנה כי כן, בחינת האתוס שמציעה פרופ' שפירא מורכבת ובעייתית. על כן ההתמודדות עמו חייבה דיון רחב, הנפרס על פני רוחב הקשת האידיאולוגית המגוונת כל-כך שאפיינה את היישוב, ובמקביל, לכל אורך תולדות היישוב הציוני. היא בוחנת את התגבשות האתוס והשתנותו בשני צירים. האחד הוא ציר הזמן: ההתפתחות הפוליטיות והשפעתן על השינויים באתוס. הציר השני הוא ציר הדורות, היינו השוני המנטלי בין האבות לבניהם ומשמעותו התרבותית וההתנהגותית.

ציר הזמן המתחיל בפרעות ברוסיה בשלהי המאה ה-19 נמשך ועוקב אחרי גלי העליות לארץ, ראשית המפגש עם הערבים, תל-חי, פרעות 1929, ומסתיים במלחמת העצמאות. ציר זה הוא, בעצם, קיצור תולדות היישוב, תוך דגש על יחסה של הציונות לבעיה הערבית. ציר הדורות כולל דיון רחב ומפתיע ביצירה האינטלקטואלית והספרותית, למן אחד העם וביאליק ועד חיים גורי.

חרב היונה שייך לסוג הספרות המחקרית הנחשבת לסיכום כללי. בדרך-כלל מתבסס ספר מסוג זה על הישגי המחקר עד כה ונסמך עליהם. במקרה שלפנינו המחברת העדיפה להתמודד בעצמה עם המקורות. היא חזרה וקראה את דברי המנהיגים המעצבים לתקופותיהם ולמפלגותיהם, בדקה קבוצות פוליטיות והגיעה גם למקורות

נידחים כמו עלוני תנועות נוער ואפילו מכתבים פרטיים של אנשים שלא עשו לעצמם שם. לפתחה של פריסה כזו אורבת סכנת ההיסחפות ואובדן הפרופורציה. בהכללה ניתן לומר שהמחברת לא אפשרה לחומרים לגרור אותה. היא שלטה בהם הן מבחינת המינון ובעיקר מבחינת הבחירה בין עיקר לשולי. אכן, ההתבטאויות העיקריות הנבחרות הן של המנהיגים המעצבים, אלו שדבריהם היו בעלי השפעה. דברי האנשים הפרטיים הנזכרים בספר נועדו להקנות צבע ורוחב. אולם, פעם בפעם הפרופורציה מתעוותת.

כך, למשל, המקום הרחב שהוקצה למכתבו של חיים ארלוזורוב לחיים וייצמן ב-1932. מכתב נסער זה, שבו מזכיר ארלוזורוב אפשרות להשתלטות בכוח של היישוב על מוסדות השלטון בארץ, היה הרהור בוסר, גם על-פי הודאתו של ארלוזורוב באותו מכתב עצמו. אין הוא מתקשר לרצף דבריו הקודמים והמאוחרים יותר של ארלוזורוב וודאי לא למדיניותו. המכתב, שלא זכה לתשובה או להתייחסות כלשהי מצד שולחו ומצד מקבלו, אינו אלא סוג של פליטת קולמוס. קביעתה של המחברת שזוהי נקודת ההתחלה של ההכרה 'שהגשמת הציונות לא תוכל להתבצע בשיטות האבולוציוניות המקובלות, ושבסופו של דבר, הגשמתה תחייב שימוש בכוח' (עמ' 286), הקדימה את זמנה.

הנטייה 'לתפוס את הרגע' שבו ניתן לגעת ברגע המוות או ההולדת של התהליך ההיסטורי היא אחת המהמורות האורבות דרך קבע לחוקר. גם פרופ' שפירא נתפסת בה. לדוגמה, כאשר היא מעגנת את רגע מותו של האתוס הדפנסיבי בכינוס פעילי מפא"י בדצמבר 1940, בעקבות 'דבריו האי־קונקליסטיים (?) של ברל' (עמ' 381-382).

נקודת הזמן שבה מאבד האתוס הדפנסיבי את הדומיננטיות שלו לטובת האתוס האופנסיבי היא המרד הערבי, במחצית השנייה של שנות השלושים. בין אם מקבלים ובין אם דוחים את המיקום המרכזי שמקצה פרופ' שפירא לאתוס והתפתחותו, הדיון בתהליכים העוברים על היישוב לנוכח המרד הערבי מרתק. שילוב החומרים שלמן הנאום רב־הפתוס של המנהיג ועד ההתפרצות הפואטית של המשורר הם מעשה אמן. הווירטואוזיות של מעשה הפסיפס איננה הופכת ליעד לעצמו, אלא לניתוח רב־פנים של 'פסיכה לאומית', בימים שבהם העולם והיישוב ניצבים על סף תקופה חדשה. לטעמי פרק זה הוא הטוב בפרקי הספר.

ספר מונומנטלי שכזה, המבקיע לתחומים חדשים, מקדים, לעתים, את המחקר הבסיסי בנושאים משניים. כך, לדוגמה, כאשר המחברת מקצה לברית־הבריונים תפקיד ראשון במעלה בעיצוב התשתית הרעיונית העתידה לשמש את תנועות המחותרת ואת 'החברה האלטרנטיבית ליישוב המאורגן'. במצב המחקר, כפי שהוא היום, ניתן להחיל קביעה זו לכל היותר על הלח"י, אלא שארגון ועיר זה היה רחוק ממעמד של אלטרנטיבה. המעט שאנחנו יודעים על מקורות ההשפעה של האצ"ל (עוד נושא שהוא משבצת לבנה במחקר הקיים בארץ) אינו מאפשר קביעה גורפת כזו באשר להשפעת ברית־הבריונים. גם הקביעה שרוב העולים בתקופת העלייה השנייה היו יהודים דתיים שבאו לבלות את שארית ימיהם ולהיקבר בארץ הקודש' (עמ' 96) נראית כאנכרוניזם ולא כמסקנה העולה מן המחקר (ששוב, עדיין חסר לנו).

כצפוי, הספר זכה מיד עם הוצאתו לאור לתשומת לב רחבה. הביקורת - הן האוהדת והן המסתייגת - עסקה בעיקר בסוגיית האתוס. אכן הנושא הזה מזמין

התייחסות משום החידוש שבו ומשום שזהו ציר ההתקדמות של פרקי הספר. עם זאת, ספק אם זהו מבחנו של המחקר. המחברת היתה ערה לנקודות החולשה של הצעת ציר מרכזי מכליל כליכך בסוגיה רבת פנים כליכך. היא עצמה הציבה מדי פעם סימני שאלה, במיוחד בדיון על האתוס הדפנסיבי, שלעתיים נראה ככותרת שרירותית לזרמים שונים המתרוצצים בתנועה לאומית שרק עתה מגבשת את דרכה. לאחר הקריאה הראשונה ניסיתי לבדוק אפשרות לקרוא את הספר בלי להתייחס כלל להגדרות הנחרצות של הדפנסיבה והאופנסיבה שבאתוס על זרמיו. והנה, למרות שהגדרות אלו שזורות כציר מרכזי לכל אורך הספר, מצאתי, להפתעתי, שהמחקר עומד לעצמו, גם ללא התמיכה התיאורטית שלהן.

כתיבתה של פרופ' שפירא נחשבת, ובצדק, למופת מבחינת הרהיטות, השימוש בחומרים מגוונים והיכולת הווירטואוזית לשלב דיון מעמיק ותיאור מרתק גם יחד. עם זאת קהל היעד מצטמצם הפעם; הקורא המשכיל, האמון על ספריה הקודמים של פרופ' שפירא, ייאלץ לפנות את המקום לקורא הבקיא. הסיבה לכך היא ההתמקדות בתחום האינטלקטואלי. הדרך הציונית אל הכוח נבחנת רק ביחס למשמעות הכוח, בהנחה שתולדותיו והתפתחותו מוכרים לקורא. הדיון על תליחי איננו כולל - ובמסגרת שנטלה על עצמה המחברת גם לא יכול היה לכלול - את סיפור הקרב עצמו. מכאן ההנחה של המחברת שהקורא הפונטציאלי שלה מכיר את סיפור הקרב ובקיא בפרטיו. כך הדבר גם ביחס לפרעות תרפ"ט, המרד הערבי, דרכי הפעולה של המחברת, מבנה ההגנה, היחסים עם האצ"ל וכיוצא באלו נושאים שהם סיפור העלילה המקביל.

ביטוי סמלי להתמקדותה הקפדנית של המחברת באמת המידה האינטלקטואלית של תולדות הכוח היא היעדרותו המוחלטת של ישראל שוחט מן הספר. שוחט היה מייסד בר-גיורא ומנהיג 'השומר'; הוא היה ראש וראשון להפעלת הכוח כגורם לאומי. אבל הוא לא היה הוגה דעות. טביעת האצבעות שלו היא הבולטת ביותר בעשור הראשון של עיצוב ארגוני לוחמים, רכש נשק, התיישבות בטחונית ואפילו גיבוש תורות הלחימה וחינוך הלוחמים. אבל שוחט לא היה אינטלקטואל, לא מנהיג פוליטי (להוציא תקופה קצרה) ולא משורר - אלא מפקד. העובדה שאיש מרכזי כזה איננו נזכר בספר בן קרוב ל-600 עמודים על תולדות הכוח, איננה מקרית; חרב היונה איננו עוד 'ספר תולדות ההגנה', אלא ספר ראשון שעניינו תולדות היחס אל ההגנה.